

Kirjanduse vabadus

Kui rääkida kirjanduse vabadusest, tuleks kõigepealt aru saada, et sellisel vabadusel on mitu väljendusviisi ning mitte kõik neist pole mu jutu tuuma suhtes ühtviisi kõnekad, kuigi see ei vähenda nende tähtsust.

Kõigepealt muidugi kirjanduse institutsionaalne vabadus, piirangute vähesus ning üldine kättesaadavus. Kirjandus on võrreldes paljude teiste loominguliste praktikatega vägagi avatud, kõigile kättesaadav süsteem. Tehniline meisterlikkus on kirjandusegi juures jätkuvalt oluline, kuid see pole vältimatult seotud erialaste ja institutsionaliseeritud rituaalidega – kaasaegses kinokunstis või kujutavas kunstis on mõnevõrra raskem olla edukas autodidakt, häid näitlejaid ja lavastajaid seostatakse Eestis siiani erialaste õppeasutuste taustaga. Enamgi: kõnekeeles „lavakaks“ kutsutud Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia Lavakunstkool toimib kui mitmeaastane professionaalne avalik initsiatsioon, millest väljaspool saab harrastada teatrit ainult harrastuslikul tasemel. Teisisõnu: kirjanduses puudub see erialane raamistik, milles viibimine ja orienteerumine annab filmitegijatele, teatraalidele, kunstnikele ja muusikutele ametialase legitiimsuse. Kirjandust saab küll õpetada, kuid selle algpunkt on palju loomulikum kui näiteks arhitektuuri või teatrikunsti alase huvi puhul – lugemisoskus. Sellele peaks muidugi järgnema suutlikkus kirjutada, kuid sellegi näol pole enam ammugi tegemist kitsa oskusega – on loomulik, et näitlejad ja arhitektid peavad oskama lugeda ja kirjutada, samas ei pea head kirjanikud oskama näidelda või projekteerida (kuigi viimati mainitud oskused ei jookse kunagi mööda külge maha). Sõnaga: kirjandusele pääseb palju vabamini ligi kui teistele loomingulistele praktikatele. Loomulikult pole selline vabadus probleemivaba. Olen korduvalt tsiteerinud soome kirjaniku Jari Tervo mõtet, mille kohaselt teevad kirjandusest huvituvad inimesed tavaliselt ühe lihtsa vea: osates lugeda, eeldavad nad, et mõistavad ka kirjutada. Kuid kirjanduse vabadus institutsionaalsusest pole praeguse arutelu keskmes.

Loomulikult peab pidama väärtuslikuks majanduslikku vabadust. Kui filmi või teatrilavastuse valmimine eeldab mitte ainult suurt inimressurssi, vaid ka märkimisväärset rahalise toetuse olemasolu, siis ühe luulekogu või romaani võib kirjutada põhimõtteliselt ilma eelarveta. Tõsi, seda öeldes pean silmas kirjutamise protsessi, mitte selle eeldusi, millega on lood palju keerulisemad. Samas võin isiklike kogemuste põhjal kinnitada, et olen saanud ebaõnnestunud filmistsenaariumide kirjutamise eest kordades rohkem rahalist tasu kui õnnestunud romaanide kirjutamise eest. Kuna kirjanduses eriti raha ei liigu, ilmneb siin vähem konkurentsi ja sellest tulenevalt jääb sündimata

suurel hulgal probleemset psühholoogiat. Vastupidi – tajun pidevalt oma kolleegide hulgas täiesti intuitiivseid solidaarsusepuhanguid. Aga seegi iseenesest oluline teema tundub tänase fookuse juures mõnevõrra triviaalne.

*

Kui kaht eelmainitud kirjanduse vabaduse ilmnemist saab pidada välisteks, siis asi läheb mu jaoks eriti huvitavaks, kui pöörata pilk kirjanduse ümbert kirjanduse sisse ning vaadelda selle immanentset vabadust. Hoolimata tõsiasi, et sisemine vabadusevorm pole ühene ega lihtne, pole selle kõige tugevamaid väljendumisi raske kirjeldada.

Ennekõike võib kirjanduse puhul rääkida kujutlusvõime vabadusest. See on miski, mida võib parema puudumisel nimetada „liikumata liikumiseks“; taoliseks vabaduse vormiks, mis ületab meie füüsilise eksistentsi piirid. Me saame ilukirjandust lugedes liikuda ajas ja ruumis hetkedesse ja kohtadesse, mis on meie kehale täiesti ühemõtteliselt kättesaamatud. Ajaloolises romaanis saab lugeja siseneda kadunud ajastusse nii, otsekui kõnetataks teda selle ajastu keskelt. Teadusulme võib lugeja kanda ruumipunktidest, mis on ja jäävad meie füüsilisele ulatusvõimele kättesaamatuks. Olgu mainitud, et need harvad tehisehad, mis liiguvad meie Päikesesüsteemi piiridel või juba nende taga – näiteks 1977. aastal Maa pinnalt lahkunud Voyager 1 ja Voyager 2 – jõuavad järgmiste tähtedeni kõige varem kümnete tuhandete aastate pärast. Lugedes võin ma kanduda oma Galaktikast välja mõne sekundi jooksul. Lugemisel vabaneb mentaalne olek füüsilise oleku diktaadi alt. Tõsi, on võimalik argumenteerida, et filmikunst võimaldab samasugust vabadust. Julgeksin selles kahelda, sest kuigi ka film saab meid kanda ajas ja ruumis meie haardeulatusest kaugemale välja, teeb ta seda ometi palju piirataval kujul kui kirjanduses. Kui raamatut lugedes algab liikumatu liikumine lugeja seest, lugeja pilk on see kütus, mis tema raketi liikuma paneb; siis filmi puhul jälgib vaataja juba kellegi toime pandud liikumist, järgneb sellele ning allub selle seadustele; jälgimaks juba valmis visualiseeritud liikumist, peab ta omaks võtma kõik selle nüansid; lugedes aga visualiseerib lugeja sisemine pilk loo koostisosad ise. Lugeja näeb nüansse mitte etteantult nagu vaataja, vaid omaenda vaimusilma jõul.

See selleks. Olulisem on, et äsja kirjeldasin ilukirjandusliku vabaduse romantilist külge: see on autori ja lugeja jagatud vabadus ulatuda teisele poole oma piire, ulatuda välja oma füüsilisest paratamatusest, viia oma ühised kangelased ükskõik millisesse aega või kohta ning panna neid üle või läbi elama sündmusi, mida me päriselus sooviksime kas ise korduvalt kogeda või hoopis vastupidi: pigem vältida või eirata. Kirjandusteoses võib lugeja elada läbi kataklüsme, tsivilisatsioonide

kokkuvarisemisi ja sünde, liikuda düstooiates, mida ta ei suudaks ka oma halvimates luupainajates ette kujutada – ning sealt murdosa sekundi jooksul põgeneda, jälgi jätmata lahkuda, hinges sügavad jäljed.

Kuid kirjanduse immanentsel vabadusel on veel üks külg, mis köidab mind enamgi kui võime ja võimalus liikumatult liikuda ning mis asetab kogu romantilise vabaduse kontseptsiooni teise valgusse. Sellega seoses meenub jälle kord John Fowlesi romaan „Maag“, mille kangeline, salapärane ja ülimalt haritud Maurice Conchis ütleb, et probleem polnud mitte selles, et Hitler julges olla kuri, vaid selles, et kümned tuhanded inimesed ei julgenud olla head. See väide viib sammukese lähedale kirjanduse vabastava jõu küljele, mis on isegi olulisem kui kujutlusvõime – empaatiale. Mingis mõttes saab empaatiatki pidada kujutlusvõime erivormiks: võimeks kujutleda ennast teiste inimeste positsiooni, võimaluseks rääkida võõra häälega. Kuid sellisel kujutlusvõime vormil on tugev moraalne värving, ta töötab ainult otsese vastandjõuna olekule, mida tähistatakse mõistega „kurjus“ – kui uskuda, et üks võimalus kurjust defineerida on rääkida sellest kui empaatia puudumisest, mis eelõeldu valguses tähendab tegelikult leppimatust tegelikkusega, tõsiasjaga, et maailm on täis võõraid kohti ja võõraid hääli. Kurjus saab alguse suutmatusest asetada ennast teise inimese positsiooni. Sestap tundub mulle, et hea kirjandus ei saa olla olemuselt kuri – ta võib seda kurjust detailselt kirjeldada, sellest isegi omal moel peibutatud saada, seda imetluseseguse kohkumusega kirjeldada, kuid mitte selleks saada. Seda takistab kirjanduse vabadus olla hea, valida empaatia.

Probleem on siin järgmine: kui öelda, et kirjandus annab vabaduse olla hea, siis ei tähenda see midagi enne, kui on vabaduse mõistet täpsustatud ja tugevalt piiritletud. Romantiline vaateviis, mis seostub kujutlusvõimega, pakub arusaama vabadusest, mis on oma olemuselt tagasivõetav; selle aluseks on isiksuse – antud juhul siis autori või lugeja – eneseteostus, absoluutne vabadus valida. Kõik teed on avatud. Kui rääkida sellest, kuidas kirjandus võimaldab valida vabal tahtel headust, siis ilmneb siin küllaltki põhimõtteline erinevus kujutlusvõime romantilisest vabadusest. Headus ei saa olla romantiline, ta ei saa valida kõiki või kõikvõimalikke teid. Empaatia vabadus kirjanduses lähtub mitte valikute, vaid nende välistamise küsimusest. Siinkohal oleks paslik tuletada meelde Immanuel Kanti kuulsat kategoorilist imperatiivi: „Toimi vaid niisuguse maksimi järgi, mille kohta võid ühtlasi tahta, et see üleüldiseks seaduseks saaks.“ Soovimata laskuda filosoofiliste mõttekäikude nüanssidesse, tahan praegu rõhutada vaid seda, kui kerge on kategoorilisest imperatiivist tuletada täiesti ebaromantiline vabaduse kontseptsioon. Kui inimene otsustab vabatahtlikult järgida kategoorilist imperatiivi – ta ei saa valetada või petta, kuna juhul kui vale muutuks üleüldiseks seaduseks, poleks ta ise enam valede eest kaitstud –, siis näeb ta üsna kiiresti, et tema valikud on väga konkreetselt piiratud, valik hakkab otsustaval hetkel peegeldama kohustust, mitte vabadust, sest valiku tegijal ei jää kategoorilise imperatiivi ideaalis üle muud kui valest hoiduda. Ta valib

vabatahtlikult oma vabaduse piiramise, hüljates romantilise vabaduse võimaluse. Kui vabadust sellisel viisil käsitleda, tähendab vabadus ühtlasi vabadusest loobumist. Mõnes vaates tühistatakse siin vabaduse olemus: kas piiratud vabadust, isegi kui ta on piiratud vabatahtlikult, saab enam ülepea vabaduseks nimetada? Olulisem on siin tõsiasi, et sedasi nihkub vabaduse küsimus lõplikult immanentseks – vabadus on mõista oma vabaduse sisemisi piire.

Kuid eelöeldu ei tähenda kujutlusvõime vabaduse kummutamist või välistamist. Kirjandus on üks väheseid praktikaid maailmas, kus vale pole mitte ainult lubatud, vaid lausa soovitud või oodatud. Ma räägingi ennekõike kujutlusvõime vales; sellest jõust, mis paneb meid hetkeks uskuma meie füüsilises eksistentsis võimatuid asju, mis muudab ilukirjanduslikud tegelaskujud päris inimesteks. Mulle tundub, et just noortekirjanduses on vale ja empaatia tasakaal eriti oluline teema (ning ehk just seetõttu kirjutatakse praegu Eestiski väga vähe noortekirjandust). Tasakaal säilib ainult siis, kui vale on asetatud kindlatesse raamidesse; kui vale on empaatia teenistuses; kui vale on puhtalt vormiline ning ilmub ainult selleks, et võimaldada sisu allumine kategoorilise imperatiivi vaimule. Kui ei valetata põhilises. Kui süžee või miljöö tõukuvad kujutlusvõimest, teema ja probleem ja idee aga empaatiast.

Esimene ettejuhtuv näide. Sel kevadel külastab festivali HeadRead kirjanike tandem Mats Strandberg ja Sara Bergmark Elfgren, kes avaldasid 2011. aastal noorteromaani „Ring“, mis räägib loo kuuest Rootsi väikelinna tüdrukust, kes avastavad, et nad on n-ö „Väljavalitud“, nõiad, kelle ülesanne on päästa maailm suure kurja käest. Nagu näha, algab lugu puhtast vales. Kuid samas annab see vale Strandbergile ja Elfgrenile võimaluse ja aluse vaadata ausalt silma paljudele kaasaja probleemidele – koolikiusamisele, toitumishäiretele, sotsiaalsetele stereotüüpidele või alkoholismile. Vale on selles loos puhtalt konflikti käivitav element, mille eesmärk on juhtida oma kangelasi ning lugejaid avastama endast võimalust olla kui mitte hea, siis pisut parem. Aga headuse võimalus kipub olema sünonüümne headuse kohustusega – sellele kategooriline imperatiiv viitabki. Hetkel, mil saadakse teadlikuks võimaluse ja kohustuse ühildumisest, saabki lapsest täiskasvanu. Siin näen ühtlasi üht kirjanduse suurimat ülesannet.

Selgitan eelöeldut veelgi konkreetsema näitega, ühe oma kõige südamelähedasema tekstiga, Ferenc Molnári „Pál-tänavaga“. Sellel jutustusel on mäletatavasti üsna pikk ja vägagi mõjus lõpulause: „Ja järgmisel päeval, kui kogu klass istus sügavas pidulikus vaikuses oma kohtadel ja õpetaja Rác aeglasel sammul, tõsiselt ja pidulikult kateedrisse astus, et sealt tasasel häälel Ernő Nemečekki meelde tuletada ja kogu klassi üles kutsuda, et homme kell kolm pärast lõunat kõik mustades või vähemalt tumedates rõivastes koguneksid Rákosi tänavale, vaatas János Boka tõsiselt enda ette

pingile ja nüüd hakkas esimest korda tema lihtsas lapsehinges tärkama aimus sellest, mis on õieti see elu, mille kord kurvad, kord rõõmsad, aga alati võitlevad teenijad me kõik oleme.“

„Pál-tänava poiste“ lähtekoht on kaasaegse lugeja seisukohalt kahtlemata romantiline, viies teda aega, mis asub väljaspool tema füüsilist reaalsust – 1889. aasta Budapesti. Kuigi Budapest eksisteerib siiani, on ta muidugi tundmatuseni muutunud. Kui ma esimest korda Budapestis käisin, otsisin Pál tänavat ja Maria tänavat nurga üles. Nii nagu raamatu lõpuski juba lubatakse, seisavad krundi kohal ja asemel massiivsed majad. Seega viib Molnári raamat mind väljapoole mu füüsilise eksistentsi piire. Enamgi: see kirjeldab mulle lapsepõlve, mida mul pole kunagi olnud – kirjanduse ja elu sarnasus piirneb tõsiasjaga, et minagi kasvasin üles agulis, aga sellises tegelikkuses, kus oli väga raske kujutada ette koolipoiste nõnda suurt entusiasmi, organiseeritust ja ühistegevust. Siin ilmnebki „Pál-tänava poiste“ erinevus tegelikkusest, milles on tihti palju vähem võimalusi, värvi ja filigraanselt lahendatud olukordi kui kirjanduses.

Kuid loo viimane lause muudab kõik. Pál-tänava poiste juht Boka vaatab tõsiselt enda ette pingile ning tema lapsehinges hakkab tärkama aimus elu olemusest. Molnár ei täpsusta selle aimuse sisu, ta ei kirjelda seda, ta lihtsalt annab märku aimuse tekkimisest. Mulle tundub, et eelnevasse sisse elanud lugeja suudab seda aimust ise aimata, ta suudab näha maailma Boka silmadega. Äkki on nii, et lapsest saab täiskasvanu alates hetkest, mil ta esimest korda oma elus täie selgusega ja täies ulatuses endast välja ulatub, näeb korraga oma tegude tagajärgi ja jälgi, näeb nende seotust teiste inimeste tegudega? Äkki on nii, et Boka mõistab korraga, kuidas kogu see võitlus krundi pärast on olnud vale, sest tema sõber Nemeček ohverdas selle eest oma elu? Äkki saab Boka aru, et Nemeček ohverdas oma elu kohale, mida ta arvas ekslikult pidavat enda omaks, sest seda pidas enda omaks Bokagi – kuigi lapsepõlveromantikasse mattunud krunt oli määratud kadumisele? Kas Boka kui poiste juht pole seega omal moel vastutav Nemečeki surma eest, et tema juhitud mängud on ühtlasi olnud mängud inimese eluga? Siin, raamatu viimases lauses, pörkub romantiline vabadus arusaamaga vabadusest valida kohustus. Millegipärast olen kindel, et Boka jõudis empaatiani läbi kahetsuse – läbi tunde, et kui ta saaks, teeks ta nüüd kõik teisiti, valiks teise tee, loobuks romantilisest kujutlusest, illusoorsest vabadusest, et iha selle järele kedagi ei hävitaks. Selle viimase lause jooksul mõistab Boka, et Nemeček ei tule tagasi, et surm on lõplik ning et võib-olla tähendab see võitlus, mis käib alati teisel pool rõõmu ja kurbust, võitlust eelkõige enda pärast, võitlust enda sisemise vabaduse eest – mis on alati ka võitlus enda sisemise vabaduse vastu.